

A NAGYBÖJT ÉS A KATEKUMENÁTUS KIALAKULÁSÁNAK KUTATÁSA A NYUGATI ÉS A KELETI HAGYOMÁNYBAN

TÓTH RICHÁRD

A húsvétot megelőző böjti időszak és ezzel együtt a keresztségi előkészület eredetének kutatását több elmélet és vita övezi. Az 1995-ben megjelent *Living Water, Sealing Spirit* című tanulmánykötetben számos, kizárólag a keresztesny beavatás kérdésével foglalkozó tanulmány látott napvilágot. Ebben maga a kötet szerkesztője, Maxwell E. Johnson, a Notre Dame Egyetem (Indiana állam, Egyesült Államok) liturgiatanára, egyszersmind a korai keresztesny liturgikus örökség ismert kutatója hiánypótló tanulmányt közöl *From Three Weeks to Forty Days: Baptismal Preparation and the Origins of Lent* címmel. A tanulmány voltaképpen összefoglalás: rendszerezi a húsvéti keresztesny megelőző katekumenátus, illetve a hat hétből álló böjt kialakulására vonatkozó kutatási eredményeket. Hogy a keresztesnyre fölkészítő katekumenátus záró szakasza egybeesett nagyböjt utolsó három hetével, azt már a legkorábbról fennmaradt kora középkori szertartáskönyvek is tanúsítják. Mindazonáltal kevés olyan forrás áll rendelkezésünkre, amely a keresztesny hagyomány e kivételesen korai rétegéről közvetlen értesülésekkel szolgálhatna. Johnson tanulmánya tehát egyfajta szinopszisa a közelmúltig megfogalmazódott elméleteknek.

A szerző a háromhetes böjti időszak kialakulását nyugati és keleti hagyományok párhuzamos vizsgálatán keresztül mutatja be. Elsőként arra a kérdésre keresi a választ, hogy létezett-e Rómában a háromhetes böjt. A viták kerztesnyüzében álló kijelentés – amely anakronizmusa miatt több tudományos vitát eredményezett – Szókratész bizánci egyháztörténész V. századi beszámolója a Rómában megtartott, húsvétot megelőző böjtről. Szerinte ez az időszak a szombatokat és a vasárnapokat leszámítva három hétig tartott. A korabeli források azonban mást mondanak. Több elmélet is született azzal kapcsolatban, hogy a nagyböjt eredetileg három hétig tartott, majd később további három héttel bővült, azaz összesen negyven napot ölelt fel. Johnson Antoine Chavasse liturgiakutató érvelésén keresztül az alábbi következtetésekre jut. Hogy a húsvéti böjt Rómában eredetileg háromhetes volt, az egyfelől megállapítható a szerkönyvi forrásokból. A római ordók címfeliratai megőrizték nagyböjt ötödik vasárnapjának és hetének elnevezését mint a bűnbánati időszak közepét (*dominica/hebdomada in mediana*); másfelől erre utal a válogatott olvasmányanyag, vagyis a János-evangéliumban meghatározott sorrendet követő

perikóparend (az úgynevezett János-ciklus), valamint a *Sacramentarium Gelasianum*ban található skrutíniumokra, vagyis a hittanulók előkészületi szertartásaira írt három mise könyörgései.¹ Ezenkívül Chavasse szerint nem véletlen, hogy a gelazián naptár március 7-e és május 19-e között nem tartalmazza szentek ünnepeit, és így elegendő időt biztosít a háromhetes böjt és a húsvéti ötven nap megüléséhez. Szent Jeromos Marcellusnak írt levele az első olyan forrás, amely (384-ben) már hat hétről tanúskodik. Ezek alapján Chavasse arra következtet, hogy Rómában valamikor Kr. u. 354 és 384 közé tehető a hathetes bűnbánati idő bevezetése. Eredetileg tehát a mai nagyböjt negyedik vasárnapján vette kezdetét a böjt.

Chavasse kísérletet tesz az eredeti olvasmányrend helyreállítására is.² A legkorábbi fennmaradt római lektionárium, a *Würzburgi kapituláre* (700 körül) nagyböjt utolsó három hetének vasárnapjaira, szerdáira és péntekjeire rendeli a János-ciklus perikópáit. Ám ezek nem a megfelelő sorrendben követik egymást. Árnyaltabb képet mutat a Nagy Szent Leó pápa (V. század) beszédei alapján megállapítható elrendezés, amely rokon a milánói és egyes beneventán hagyományokkal, jóllehet ez sem tekinthető mértékadónak. Az első vasárnapon Jézus és a szamaritánus asszony találkozásáról szóló evangélium szerepel (J 4,5–32). A következő hét szerdáján és péntekjén az evangéliumot a 6. és a 8. fejezetekből vették, majd a második vasárnapon (ma nagyböjt ötödik vasárnapja) a vakon született meggyógyítását a 9. fejezetből. Végül a ciklus virágvasárnap előtt, pénteken zárult a Lázár feltámasztásáról szóló szakasszal (11. fejezet). A harmadik hét a nagyhéttel esett egybe. Minthogy a nagyheti olvasmányrend (benne a Máté, Lukács és János szerinti passió) valószínűleg már korábban létezett, szükség volt a János-ciklus újra rendezésére. Amikor Róma a IV. században átvette a hathetes böjt szokását, a János-ciklus evangéliumai egy héttel korábbra kerültek. Erre utal a VIII. századi *Sacramentarium Gelasianum* vasárnapjainak címfelirata is. Később a skrutíniumokat hétköznapiakon tartották, s az olvasmányanyag is ennek megfelelően rendeződött. Ezért alakult ki a *Würzburgi kapituláre* kevésbé következetes perikóparendje, amelyet a teljes középkori gyakorlat és vele a trienti zsinat utáni 1570-es római misekönyv is megőrzött. Johnson szerint Chavasse érvelése meggyőző alapokon áll; Szókratész „pontatlan” beszámolója valójában a legősibb római gyakorlatot tükrözi.

A János-ciklus szerinti evangéliumok a következőképpen alakultak:

Nagyböjt első hete (ma negyedik; *Lætare*):

Vasárnap: J 4,5–32

Szerda: J 6,1–14

Péntek: J 8, 46–59

¹ Kiadása: Chavasse: Le Sacramentaire Gélasien.

² A római lektionáriumokról ld. Chavasse: Les lectionnaires.

Nagyböjt második hete (ma ötödik; *Iudica*)

Vasárnap: J 9,1–38

Szerda: J 10,22–38

Péntek: J 11, (1–45) 47–55

Nagyböjt harmadik hete (Nagyhét)

Vasárnap: Mt 26–27

Hétfő: J 12, 1–36

Kedd: J 13, 1–32

Szerda: L 22–23

Péntek: J 18–19

Chavasse bizonyításához hasonló módszert alkalmaz Mario F. Lages, aki Jeruzsálem városának liturgikus gyakorlatát mutatja be. A rendelkezésre álló elsődleges források lektionáriumok, melyek segítségével megállapítható, hogy az eredetileg húsvétot megelőző háromhetes katekumenátus a III. század vége előtt Jeruzsálemben is ismert volt. Lages először az V. századi *Örmény lektionáriumot*³ vizsgálja, amelyben szerinte a nagyböjti és a nagyheti olvasmányrend, a nagyböjti katekézisekhez rendelt tizenkilenc bibliai olvasmány stb. önálló gyűjtemények voltak, mielőtt a lektionárium részévé váltak volna. A hathetes böjti időszak elemzésénél a szerdai és pénteki zsoltárbeosztásból indul ki, majd ezek alapján kísérletet tesz az eredeti sorrend helyreállítására. Az utolsó három hét szerdái és péntekjein elhangzó zsoltárok sorozatot alkottak, eredetileg egymást követték (Ps 82–87). Pontosabb képet ad a *Grúz lektionárium*⁴ zsoltárainak elrendezése. A két forrás alapján a következő felosztás állapítható meg:

Nagyböjt első hete:

Szerda: Ps 50

Péntek: Ps 56

Nagyböjt második hete:

Szerda: Ps 64

Péntek: Ps 70

Nagyböjt harmadik hete:

Szerda: Ps 74

Péntek: Ps 76

Nagyböjt negyedik hete:

Szerda: Ps 82

Péntek: Ps 83

³ Kiadása: Renoux: Le Codex Armenien.

⁴ Kiadása: Tarchnischvile: Le Grand Lectionnaire..

Nagyböjt ötödik hete:

Szerda: Ps 84

Péntek: Ps 85

Nagyböjt hatodik hete:

Szerda: Ps 86

Péntek: Ps 87

A *Grúz lekciónárium* az utolsó, 87-es zsoltárt eredetileg nagypéntekre teszi, amely a katekumenátus utolsó hetének péntekje volt, még mielőtt a nagyhét később ismert változata kialakult volna. A folyamatos zsoltározás tehát háromhetes ciklusra utal.

Szembetűnő az is, hogy az *Örmény lekciónárium* a katekumenátus idejére éppen tizenkilenc olvasmányt határoz meg, vagyis az ötödik hét hétfőjétől nagyszombatig minden napra jut egy. Lages úgy véli, hogy ez mintaként szolgálhatott Jeruzsálemi Szent Cirill keresztelési katekéziseinél.

A tanulmány ezután a katekumenátus ősi, húsvétot megelőző három hetének egyéb hagyományaival foglalkozik. Szent Ágoston hippói és Szent Quodvultdeus karthágói püspökök beszédei a Hiszekegyről és a Miatyánkról arra engednek következtetni, hogy a háromhetes periódus a IV. században Észak-Afrikában is ismert volt. A hittanulók a keresztségi előkészület első hetében ünnepélyesen megkapták a Hiszekegy szövegét, amelyet meg kellett megtanulniuk, és egy hét múlva fel kellett mondaniuk. Ugyanezen a napon a Miatyánkot is megkapták, amelyet a következő héten kellett „visszaadniuk”. Ez az úgynevezett *traditio-redditio* szertartások sorozata, melyekre szombatoként került sor, így a katekumenátus három hete a nagyhét elé került.

Az Ibér-félsziget mozarab liturgiájának tanúi, a *Liber commicus* és a *Liber Mozarabicus sacramentorum* a nagyböjt első három hetét megkülönböztetik az utolsó háromtól, amelyeknek más a liturgikus karakterük. Míg a szerkönyvek eleinte csak három hétköznapi (hétfői, szerdai és pénteki) misét írnak elő, addig nagyböjt negyedik vasárnapja után – csütörtököt kivéve – minden nap szerepel mise. A negyedik vasárnapot, vagyis amikor kezdetét vette a hittanulók keresztségre való felkészülése, a *Liber Mozarabicus* az ünnep közepének nevezi (*in mediante die festo*). Johnson idézi a II. bragai zsinat (572) idevonatkozó kánonját is, mely szerint a hittanulók tanítását húsz nappal, vagyis három héttel húsvét előtt kell megkezdeni. Ebből következőleg a harmadik hét a nagyhétnek felel meg.

A kora középkori nápolyi rítus a római hagyományt követi.⁵ A nagyböjti vasárnapokat címfeliratok alapján különbözteti meg. Az evangeliáriumok az első két vasárnapot a húsvéttól számított negyven nap első, illetve második vasárnapjának nevezik (*Dominica prima/secunda Quadragesimæ Paschæ*). Ezzel ellentétben a maradék hármat (a nagyhetet megelőzően) sajátosan a katekumenátussal hozzák összefüggésbe. A harmadik vasárnapot a só feladásáról (*Dominica tertia, quando*

⁵ Morin: La liturgie de Naples..., 481–493; 529–537.

pueri salemó accipiunt), a negyediket a Miatyánk átadásáról (*Dominica quarta, quando orationem accipiant*), az ötödiket pedig a Hiszekegyéről nevezték el (*Dominica quinta, quando symbolum accipiunt*).

Végezetül a szerző Konstantinápoly IX–X. századi hagyományát vizsgálja. A liturgikus előírásokat tartalmazó *Typikon* elsőként nagyböjt harmadik vasárnapján tesz említést a katekézistről. A három hét azonban nem közvetlenül húsvét ünnepét, hanem virágvasárnapot előzte meg, így az ősi bizánci rítusban nagyhéttel együtt összesen négy hétig tartó böjtről beszélhetünk.

Mindezek alapján fölmerül, hogy a katekumenátus befejező szakaszának egy ősi, húsvéttól független liturgikus szokásáról van szó, hiszen húsvét sok helyütt csak a III. században állandósult mint a keresztség kiszolgáltatásának időpontja. A tanulmányban többször idézett kutató, Thomas Talley rámutat arra, hogy a keresztes és húsvét ünnepe között nincs szükségszerű kapcsolat, vagyis a keresztséget a legkorábbi időkben húsvéttól függetlenül, az év más ünnepein is kiszolgáltathatták. Míg a keresztség nyugaton kb. a III. században nyert húsvéti értelmezést, addig keleten kevésbé egyértelmű, hogy kezdetben az egyházi évkör melyik időszakában kereszteltek. Gabriele Winkler, a keleti liturgia szakértője szerint a korai örmény és szír hagyomány alapján a III–IV. század előtt nemigen beszélhetünk keresztelésről a halál és a feltámadás kontextusában, sokkal inkább egyfajta pneumatikus újjászületésről, amely Jézus Jordánban való megkeresztelkedésével analóg. Miként tehát látjuk, a keresztségi előkészület három hete különbözőképpen viszonyult a nagyhéthez: volt, ahol a nagyhét a katekumenátus szerves részét, mégpedig annak utolsó hetét képezte, más hagyományokban viszont független volt tőle.

A beavatást megelőző háromhetes felkészülés tehát egy, az egyházi év bármely ünnepétől független, önálló időszak volt. Jellegetes vonása a saját olvasmányrend (János-ciklus), amely talán már a nagyhét kialakulása előtt létezett. Amikor húsvéthoz illesztették, az utolsó (harmadik) hét eredetileg a nagyhétnek felelt meg; harmadik vasárnapja pedig egybeesett virágvasárnappal. Erről tanúskodnak a gallikán szakramentáriumok is, hiszen a virágvasárnap *collectio* szavai Lázár föltámasztásáról szóló szakaszra utalnak Jézus jeruzsálemi bevonulása mellett.

A húsvétot megelőző hathetes bűnbánati idő az Alexandriában ismert vízkereszt utáni negyvennapos böjt mintájára alakult ki a niceai zsinat (325) után. Rómában, illetve másutt ekkor már bevett szokás volt a húsvéti keresztes és ennek részeként feltehetőleg a korábban húsvéttól független háromhetes felkészülés is mint a katekézis záró szakasza. Keleten a niceai zsinat után a negyven nap átvétele valószínűleg egyszerre történt a húsvéti keresztes átvételével. Rómában és Jeruzsálemben a nagyhét kialakulása is meghatározó szerepet játszott ebben a folyamatban.

⁶ Morinnél „psalmi” (zsolnárok) szerepel, de ez véleményem szerint vagy nála, vagy már az eredetiben is a „p.sal” rövidítés félreolvasásából származott.

Johnson kevés szót ejt az ambroziánus hagyományról. A János-ciklus kapcsán mindössze annyit említ, hogy a sorozat legelső evangéliumát (J 4,5–32: Jézus és a szamaritánus asszony) nem a harmadik vasárnapon olvassák, hanem egy héttel korábban. A harmadik vasárnapon Milánóban az az evangélium hangzott el, amelyet Rómában a harmadik hét péntekjén olvastak (J 8,31–59: Mielőtt Ábrahám lett, én vagyok) hangzott el.⁷ A szerző lábjegyzetben több kutató véleményét is közli. Chavasse szerint az eltérés oka a római kántorböjt figyelmen kívül hagyása, vagyis a J 4,5–32 akkor került át a harmadik hét péntekjére, amikor bevezetésre került a tavaszi kántorböjt. Ám Johnson R. J. Hesbert magyarázatát tartja mérvadónak, tudniillik hogy a nem római ólatin rítusok, az ambrozián, továbbá a mozarab és a gallikán az eredeti római perikópabeosztást őrzik, amelyet saját szokásaikhoz igazítottak.

A szóban forgó evangéliumi szakasz a szamaritánus asszony és Jézus találkozását írja le. A szamaritánus asszony Jákob kútjánál találkozik Jézussal, aki mintegy meghívja őt követői közé. A szamaritánus a katekumenátus szimbólumrendszerében a keresztség előtt állókat jelképezi, akik jelentkezésként kifejezik vágyakozásukat a keresztség megtisztító vizére; a kút a keresztkutat, amelyből „örök életre szökellő vízforrás” fakad (J 4,15), Jézus személye pedig az Egyházat. Az evangélium így nem az első skrutíniumhoz, hanem az azelőtt egy héttel esedékes, keresztségre való jelentkezés gondolatvilágához illeszkedik. A X. századi milánói *manuale* rubrikái szerint a diakonus az evangélium után felszólítja a jelenlévőket, hogy akik a keresztséghez kívánnak járulni, adják meg neveiket („Qui vult nomina sua dare, iam offerat!”).⁸ A szamaritánus asszony vasárnapja a katekumenátus három hetétől függetlenül, de azzal szoros összefüggésben értelmezendő.

Nagyböjt második vasárnapja tehát a jelentkezés vasárnapja. A nap egyes liturgikus tételeit ennek fényében válogatták. Hogy ősi szokásról van szó, azt igazolja Szent Ágoston valamikor a nagyböjt elején tartott egyik beszéde is, amelyben a katekumenátusra való jelentkezésre buzdít.⁹ A Chavasse által rekonstruált eredeti perikóparend tehát az ambrozián rítus szerint a rómainál eltérően módosul, jóllehet, legalábbis ami a vasárnapokat illeti, úgy, hogy az evangéliumi szakaszok így is bibliai sorrendjükben maradjanak. Milano korai liturgiájáról kevés forrás áll rendelkezésre, s azok sem közölnek minden részletet, mindazonáltal a középkori szerkönyvek e tekintetben korántsem mondanak ellent a patrisztikus irodalomból ismert adatoknak, amilyenek például a Szent Ágoston beszédében megtalálható utalások. Elmondhatjuk tehát, hogy az ambrozián János-ciklus saját, a rómainál eltérő hathetes változata már az V. században is létezhetett. Az ambrozián liturgiában ezen felosztás nemcsak az érett középkorban, hanem a közelmúltban is megmaradt.

⁷ Az ambrozián liturgikus évkör teljes perikóparendjét ld.: Atchley: *The Ambrosian liturgy*, 99–108.

⁸ Vö. Magistretti: *Manuale Ambrosianum*, 135.

⁹ Vö. Heidl: *Lelki alakformálás*, 37–46.

A VIII. századi *Sacramentarium Gelasianum* szerint Rómában a keresztelendők neveit az első skrutínium alkalmával írták föl.¹⁰ Ez minden bizonnyal már a VI. században is így volt, hiszen egy bizonyos János római diakonus Senariushoz írt levelében három skrutíniumról számol be, de a feliratkozás szertartását nem említi. A skrutíniumokról szóló leírása alapján viszont ismerhette a *Gelasianum* egy korai változatát.¹¹

Így megfontolható R. J. Hesbert véleménye, mely szerint az egyes ólatin változatok, mint az ambrozián, a korai római gyakorlatot tükrözik. Nem kizárt tehát, hogy a szamaritánus asszony vasárnapján tartott, keresztségre való jelentkezést Rómában is ismerték. A Chavasse által rekonstruált háromhetes perikóparend szerint is a János-ciklus legelső evangéliuma a szamaritánus asszony története, az ambrozián rítus perikóparendje pedig nem a kántorböjtöt hagyta figyelmen kívül, hiszen az az első hét szombatján véget ér, hanem a nikaiai zsinat utáni hathetes változatot hagyta csaknem érintetlenül. Ezzel megőrizte a keresztségi előkészület ősi szertartásait, amelyek Rómában többszöri átrendezésen mentek keresztül.

FORRÁSKIADÁSOK

- Chavasse, Antoine: Le Sacramentaire Gélisien (Vaticanus Reginensis 316). Sacramentaire presbytéral en usage dans les titres romains au VIIe siècle. Tournai: Desclée, 1958.
- Chavasse, Antoine: Les lectionnaires romains de la messe au VIIe et au VIIIe siècle. Sources et dérivés I. Procédés de confection. II. Synoptique général. Tableaux complémentaires. Fribourg Suisse: Éditions Universitaires, 1993. (Spicilegium Friburgensis Subsidia 22)
- Renoux, Athanase: Le Codex Armenien Jerusalem 121. Turnhout: Brepols, 1971 (Patrologia Orientalis 35)
- Tarchnischvile, Michael: Le Grand Lectionnaire de l'Eglise de Jerusalem Ve-VIIIe siècle. Louvain: Secrétariat du Corpus SCO, 1959.

BIBLIOGRÁFIA

- Atchley, Cuthbert Edward G. F.: The Ambrosian liturgy: the ordinary and canon of the mass according to the rite of the Church of Milan. London: Cope and Fenwick, 1909.
- Heidl György: Lelki alakformálás: Szent Ágoston beavató beszédei. Pécs–Budapest: Keresztény Örökség Kutatóintézet–Kairosz Kiadó, 2015.
- Keefe, Susan A.: Water and the Word. Baptism and the Education of the Clergy in the Carolingian Empire 1. Notre Dame: University of Notre Dame Press 2002.

¹⁰ „Ut autem venerint ad ecclesiam scribuntur nomina infantum.” Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana: Reg. lat. 0316 39^r.

¹¹ Keefe: Water and the Word 1, 72.

Magistretti, Marco: *Manuale Ambrosianum ex codice sæc. XI olim in usum Canonicæ Vallis Trivallie* (Monumenta Veteris Liturgiæ Ambrosianæ 3), Milan 1904.

Morin, Germain: *La liturgie de Naples au temps de saint Grégoire d'après deux évangélistes du septième siècle = Revue bénédictine* 1891/8.